

Un projecte d'estudi del patrimoni cultural del massís del Montgrí: l'activitat tradicional de la muntanya (del segle XVII al XX)

Antoni Roviras Padrós, Joan Margall i Sastre, Candi Mundet i Ferrer, Àngel Planas i Sabater

Presentació

Aquest treball exposa els resultats d'un projecte de recerca iniciat l'any 1998 pel Museu del Montgrí i del Baix Ter, situat a Torroella de Montgrí, a la comarca del Baix Empordà i que encara avui, quatre anys després, es continua duent a terme.

Es tracta d'un projecte integral amb el qual es pretén conèixer, protegir i rehabilitar una part important del patrimoni històric del massís del Montgrí, vinculat a l'activitat tradicional i que té en els elements de pedra en sec el seu interès principal.

Dividim el contingut d'aquest article en quatre apartats:

1. Origen i desenvolupament del projecte
2. La utilització de la muntanya al llarg de la història
3. Resultat de les dades del treball de camp: L'arquitectura tradicional del Montgrí.
4. Conclusions
5. Bibliografia

1. Origen i desenvolupament del projecte

Els orígens del treball cal situar-los l'any 1998 moment en el qual un grup d'amics llicenciats en història, moguts per la voluntat de fer una anàlisi del

El mas Reginell, en realitat un portal per al bestiar

patrimoni històric del massís del Montgrí, iniciàrem uns treballs d'observació ocular i d'inventari del conjunt de restes d'interès patrimonial.

Ben aviat es va veure que d'entre els elements interessants hi havia uns testimonis arquitectònics pràcticament desconeguts de tothom: les barraques i els aixaris*.

Si bé al principi hom creia que seria relativament fàcil de dur a terme aquesta tasca, de seguida es va veure clar que dues persones poca cosa podrien fer davant la vastitud dels elements que es multiplicaven dia a dia.

Per aquest motiu, el mateix estiu de 1998 es va proposar de fer un camp de treball amb un grup d'esplai provinent de Barcelona. Després de quinze dies d'investigació varen detectar-se més de vint-i-cinc elements vinculats a l'activitat tradicional, però només s'havia prospectat un 5% del massís!

Des de llavors, hi ha hagut deu camps de treball i hem cobert pràcticament el 75% del massís del Montgrí. La informació de què disposem és important i ja ens permet fer unes primeres valoracions de l'aprofitament humà del massís del Montgrí.

Barraca Mitjana al sector anomenat Mala Terra

Barraca refugi a la Vall de Santa Caterina

Metodologia de treball

La metodologia del treball de camp és senzilla. Cada any es tria un sector nou i es distribueixen grups de treball amb tasques prèviament assignades: un grup s'encarrega de fer una prospecció del terreny i determina de primera mà la densitat de béns d'interès. A continuació, un segon grup s'encarrega de fer accessos als punts d'interès on es considera que caldrà anar a treballar. Un tercer grup estudia, situa, dibuixa i fotografia els béns culturals a fi de disposar d'una fitxa d'informació per a cada un dels elements. Encara queda la tasca del darrer grup, que és l'encarregat de dur a terme petites consolidacions i millores en els béns culturals localitzats.

Tot el que queda a la fi del treball de camp és, doncs, una fitxa per element que serà introduïda a l'ordinador i permetrà elaborar un catàleg dels béns d'interès. Als béns que es consideri valuosos se'ls donarà una categoria de protecció que serà aprovada per l'Ajuntament.

Amb les dades del treball de camp s'inicia un treball d'estudi que consisteix, bàsicament, en la recerca de dades a l'Arxiu històric de Torroella de Montgrí, amb les quals s'han pogut

contextualitzar històricament els béns recollits.

Amb les dades de camp i les recollides als arxius o en altres documents s'ha començat a elaborar les accions de difusió del projecte. En primer lloc, s'ha dut a terme una exposició que hem batejat amb el nom d'El Montgrí que hem oblidat", i els treballs d'estudi s'han publicat en un volum de la col·lecció del Museu del Montgrí, els "Papers del Montgrí". A part d'aquestes accions, al llarg dels mesos d'octubre i novembre de 2001, s'han dut a terme una sèrie de conferències i sortides als punts d'interès. També s'ha pensat en els centres d'ensenyament i s'ha elaborat una proposta didàctica al llarg del curs escolar 2000-2001.

2. La utilització de la muntanya al llarg de la història

L'estudi emprès ha permès determinar que la majoria dels elements patrimonials, vinculats a l'activitat tradicional, pertanyen al període comprès entre els segles XVII i XIX.

La gran ocupació de la muntanya va arrencar amb força a partir de l'any 1599, quan el rei Felip III autoritza a la Universitat de Torroella de fer la

gestió de la muntanya a canvi del pagament de 20 lliures barcelonenses anuals. Aquesta ocupació va eliminar les restes materials de qualsevol altra època, a excepció dels grans espais com el castell del Montgrí, l'ermita de Santa Caterina...

La principal conseqüència d'aquest nou rol de la Universitat va ser el de possibilitar l'accés a la terra a les capes més humils que necessitaven urgentment espais de conreu. Aquest és l'inici d'una expansió social i econòmica cap a la muntanya que es tradueix materialment en un augment extraordinari de l'arquitectura de la pedra seca.

Ja a partir del segle XVII, en els llibres de censos es troben notícies de persones, pagesos bàsicament, però també pescadors, fusters, comerciants...que demanen permís a l'Ajuntament per adquirir petites parcel·les de terra a zones de la muntanya, fins llavors ermes, a canvi del pagament anual d'un cens.

"Ab acte rebut en la notaria pública de la vila de Torroella de Montgrí als 27 Desembre de la nativitat del Sr. 1634 los magnífics còsols de la Universitat de dita vila establiren a Baldiri Marull Fuster de dita vila tota

aquella pessa de terra herma situada en la muntanya y en lo floch dit la muntanya del coll de Sta Catherina destinada de quatre vessanes (...) ab prestació de setze sous barcelonesos de cens."

Llibre Vell dels Censos, Primer cens documentat de l'any 1634.

Una característica comuna d'aquests establiments és l'homogeneïtat en la mida de les terres que es reparteixen, de dues a cinc vessanes, a un preu assequible suficient per complementar la subsistència familiar. El resultat són unes finques delimitades per murs de pedra, els aixarts, de mida molt semblant i que, a vista d'ocell, permeten copsar una gran uniformitat en els repartiments.

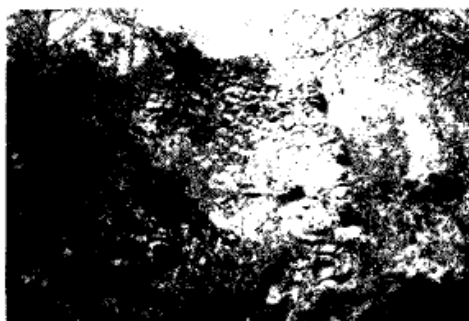
La sol·licitud de terres al Montgrí no va ser mai reservada únicament als habitants del municipi de Torroella. Veïns d'altres llocs, com Belleaire i l'Escala, sol·licitaren també a la Universitat permís per instal·lar-se a la muntanya. Aquest accés va arribar fins al punt de provocar un conflicte entre els governs de Torroella i l'Escala per al control dels drets de la muntanya, que no es va resoldre fins a mitjan del segle XVIII, en què el dret a gaudir dels beneficis de la muntanya passà definitivament a la vila de Torroella.

Els segles XVIII i XIX

El moment de major explotació del massís varen ser els segles XVIII i XIX.

L'augment de població generalitzat i la demanda consegüent de productes alimentaris expliquen aquesta nova tendència. Al Montgrí es produeix una autèntica aflluència d'establiments i s'ocupen els terrenys més marginals. Els conreus s'enfilen fins a cotes esgarrifoses... Un exemple del que estem dient són els terrenys de conreu del mont Pla, a més de 250 metres d'alçada i amb un accés més que difícil per als mitjans de l'època.

Els conreus de la vinya i de l'olivera són segurament els que ens han deixat la majoria de restes materials que són l'objecte d'aquest estudi: persones que durant els dies de treball a

Forn de calç de Santa Caterina.

Barraca monumental: la barraca d'esti Xeu.

la vinya no tornaven cada nit al poble i que, a l'entorn de la finca, construïren una barraca per guardar les eines, el menjar i refugiar-s'hi en cas de mal temps. També els nous terrenys necessitaven ser netejats i delimitats i, per això, hi situaren murs - aixarts - utilitzant les mateixes pedres que n'extreïen, i que són els que trobem àmpliament escampats per la muntanya.

Les barraques i els aixarts, però també els murs de marge, els testimonis físics més evidents d'aquest accés generalitzat al Montgrí, han deixat poc rastre als arxius. Això és lògic si pensem que les dades d'arxiu són el testimoni d'uns pagaments en què gairebé mai es mencionava el fet secundari de tenir una barraca. D'altra banda, les construccions són obres anònimes, sense firma, fetes molt sovint pels mateixos pagesos. Tot això fa que sigui molt difícil trobar informació històrica

d'aquests elements i, quan se'n troba, aquesta és sempre una informació addicional dins d'un document... Aquests són alguns exemples que hem trobat a l'arxiu:

"Ha pagat Antoni Solés los censos de la Barraca per 1737, 1738, 1739, 1740, 1741."

Llibre Nou dels Censos, foli 348.

"Ha pagat Pere Roure per la barraca per dit any 1730"

Llibre Nou dels Censos, foli 349

Hi ha una dada interessant en tots els testimonis recollits de barraques: totes les notícies d'aquests elements pertanyen al segle XVIII. Significa això que aquest és el gran moment d'aquestes construccions? Nosaltres no podem confirmar ni desmentir, ara per ara, aquesta hipòtesi. Malgrat tot, és

interessant constatar que disposem de dades que ens relacionen les barraques amb un període determinat: el segle XVIII.

Fins aquí hem parlat del vessant agrícola. Als segles XVIII i XIX es va produir també un augment en la demanda de carn que incentiva les explotacions ramaderes, augment que va lligat a l'aparició d'establiments exclusius per a l'activitat ramadera, els cortals i els corrals, i d'àrees de pastura: les jaces. Al Montgrí s'han detectat establiments per a l'activitat ramadera. El mas Mallarich, a la zona de Sobrestany, i el mas Reginell, a les Dunes.

L'obtenció de pedra i de calç era una altra de les activitats que ens han deixat restes materials a les pedreres i als forns de calç. La muntanya ha estat, des de sempre, una pedrera oberta a les necessitats constructives. En són una bona mostra el castell del Montgrí, l'església de Sant Genís i la majoria d'obertures de les cases històriques del terme. Aquesta activitat ha deixat empremta en les nombroses pedreres que es troben escampades arreu del Montgrí.

La necessitat de lligar els carreus de pedra amb calç va significar l'aparició de nombrosos forns de calç al massís. Un dels més antics es troba a pocs metres del castell del Montgrí i ha passat desapercbut fins als nostres dies. Els camps de treball han permès descobrir-ne força: el forn dels Hereus i el forn Nou, a la muntanya Gran; el forn de Santa Caterina, el forn de la torre Ferrana, el forn del coll de les Sorres...

L'interès del massís i el grau d'ocupació expliquen que l'any 1848 l'Ajuntament rehabilités, al lloc conegut com el Mustinyà, un pou públic, el pou del Mustinyà, per a l'ús dels qui treballen al massís del Montgrí.

Encara és més important, i corrobora la voluntat municipal de controlar la muntanya, l'interès que demostra l'Ajuntament quan davant de les lleis desamortitzadores manté el seu desig de continuar essent el propietari del massís. D'aquesta manera, a partir de l'any 1856 el massís queda declarat com un dels pocs espais del comú de les comarques gironines.

Crisi i fi de l'activitat tradicional

La davallada del Montgrí, a partir dels anys 80 del segle XIX es deu a múltiples factors un dels quals és la crisi que va afectar els conreus tradicionals. L'altre, que va molt lligat al primer, és la possibilitat, per part de la petita propietat, d'accedir a terrenys molt millors a la plana que possibilitaven el desenvolupament d'un nou tipus d'agricultura i de ramaderia que poc tenia a veure amb el que podia oferir el massís.

La darrera etapa, que comença a partir dels anys 80 del segle XIX, suposarà una davallada important pel que fa a l'ocupació de la muntanya i una tornada a l'autoconsum. L'excessiva especialització a què s'havia arribat va impossibilitar el redreçament econòmic de la muntanya quan dues crisis varen sacsejar els conreus de la vinya i l'olivera.

Per una banda, va arribar, a partir dels anys 80-81, la plaga de la fil·loxera que va arrasar completament la vinya de la zona de la muntanya i d'arreu on s'havia extès. L'arribada d'aquest insecte, que poc abans havia arruïnat les vinyes franceses, va provocar un breu, però intens, període d'activació econòmica que va fer enfilar les vinyes a punts inimaginables.

Les primeres zones que varen abandonar-se varen ser lògicament, les més allunyades i les de més difícil accés: les darreres, les més properes.

La plana es va convertir en l'espai predilecte per a l'activitat agrícola i ramadera per excel·lència i el Montgrí va anar quedant com a lloc marginal.

El Montgrí quedarà, des de llavors, com a lloc marginal, cada cop més abandonat i dedicat a l'autoconsum... i a poc a poc el record de la seva activitat, sobretot als llocs allunyats de les poblacions, s'anirà esvaint.

3. Resultats de les dades dels treballs de camp: l'arquitectura tradicional del massís del Montgrí

En aquest apartat parlarem dels elements del patrimoni cultural de la muntanya relacionats amb els establiments produïts arran de la concessió

reial i que anomenem elements d'arquitectura tradicional.

La major part d'elements vinculats a l'ús tradicional del massís varen construir-se seguint la tècnica de la pedra seca, que es fonamenta en l'ús constructiu de la pedra extreta del sòl i col·locada directament al seu lloc sense cap lligam.

D'una manera expressa hem volgut recalcar el caràcter internacional de l'arquitectura de pedra seca. A partir d'ara parlarem dels exemples que ens ofereix el massís del Montgrí.

Barraques i aixarts

Les barraques i els aixarts són els elements més nombrosos d'aquest tipus d'arquitectura i, com ja s'ha comentat, estan relacionats amb activitats agrícoles i ramaderes.

Aquestes construccions són el testimoni de l'activació econòmica d'un terreny. La seva construcció es regeix per criteris d'aprofitament racional on tot, o gairebé tot, estava prèviament planificat amb l'objectiu d'aprofitar al màxim els recursos de l'entorn estalviant, sempre que es podia, esforços innecessaris.

Tipologia de les barraques

L'estructura d'una barraca depèn de molts factors: el temps d'estada, l'activitat que s'hi duia a terme, la proximitat al lloc d'habitatge, els recursos que es volien extreure, la pedra de què es disposava. Depenent d'aquests factors, les barraques que trobem al massís del Montgrí són de tipus diferents:

La barraca refugi

Són més aviat petites i servien per aixoplugar-se. N'hi ha unes en què tot just hi cap una persona i la seva alçada no passa del metre i mig, com és el cas de l'aixart d'en Busqueta o la barraca del camí de Santa Caterina. No permeten cuinar-hi ni fer-hi vida. Com a detall curiós, moltes d'aquestes barraques conserven encara un banc de pedra per seure.

La barraca mitjana

Hi ha un altre tipus de barraques, d'una mida més gran, que poden arribar fins als 2 metres d'alçada i que permeten l'estada per a una o diverses persones amb comoditat. Són a la vegada refugis, però ja s'hi pot cuinar, tal com s'entreveu a partir de la pedra corredissa que clou la volta.

Aquests tipus de construccions podien ser fetes directament pels mateixos pagesos amb l'ajut d'altres pagesos del lloc amb la qual cosa es creava una solidaritat recíproca.

Barraques monumentals

Encara queda el darrer tipus de barraca: la barraca monumental. Són, sens dubte, les més espectaculars. A l'exterior tenen una estructura esgronada i la seva alçada pot arribar als 4 metres. Permeten una estada perllongada i estan habilitades per tenir-hi la cuina. Moltes d'elles tenen en el seu interior lleixes, cocons per guardar-hi els aliments i el beure, també anomenats refrescadors. Són les més allunyades dels nuclis de població i és possible que els pagesos hi fessin estades més llargues. És molt probable que per a la seva construcció, es recorregués a un paleta especialitzat, el barraquista que ja trobem documentat en l'arxiu.

Forns de calç

La utilització de la calç com a element de construcció va ser molt important fins no fa massa temps quan va ser substituïda per materials industrials més barats i produïts fora del terme. El Montgrí era un lloc excel·lent per a la transformació de la pedra calcària en calç pel fet que possibilitava un accés directe i pràcticament il·limitat a la matèria primera: la pedra calcària.

Els forns de calç del massís són, al nostre entendre, molt antics i situem el seu funcionament en el mateix període que l'activitat agrícola i ramadera de què hem parlat: entre els segles XVII i XIX.

L'abandó dels forns del Montgrí va produir-se per raons econòmiques. La funció dels forns de calç del Montgrí era proporcionar l'abastiment de calç

Rehabilitació del camí empedrat de Santa Caterina

en el marc d'una societat reduïda que es limitava a les poblacions més properes. A partir de la segona meitat del segle XIX, amb la modernització econòmica, produïda arran de la Revolució Industrial, els forns de calç es renoven tecnològicament per poder abastir una demanda molt major.

Els forns històrics del Montgrí, tecnològicament poc preparats per a produccions industrials, mal situats per a l'arribada de transports moderns, van perdre la seva funció i, a la fi del segle XIX i a començaments del segle XX, s'abandonaren.

Altres elements

Ens hem extès, de manera expressa, en les barraques, els aixarts i els forns perquè constitueixen el 90% dels elements d'interès cultural i patrimonial de la muntanya vinculats a les activi-

tats tradicionals. No obstant això, hi ha altres béns que no cal oblidar.

A part dels elements de pedra seca apuntem l'existència d'altres elements lligats, cortals, fonts, pous, cisternes... que també formen part del paisatge tradicional del massís del Montgrí.

Estacions fixes per a bestiar per a bestiar: corrals i cortals

L'activitat ramadera ha deixat també la seva empremta en els corrals i cortals de la muntanya. Es tracta d'establiments per tancar el bestiar. Hem detectat uns cortals importants com el mas Reginell i el mas Mallarich. Són construccions que tenen alguns metres d'alçada i on tot sovint les parets mestres de l'edifici estan unides per dos o tres voltes de canó. En una de les cantonades de l'edifici trobem l'habitacle destinat al pastor, que acos-

tima a ser de planta quadrangular i té un teulat pla. Com que es tracta de construccions de dimensions importants, les seves parets estan lligades, algunes vegades, amb calç o argila, per assegurar-ne l'estabilitat.

Hi ha també cortals d'una mida més petita per a un nombre més reduït de bestiar. Exemples d'aquest tipus en trobem, entre molts altres punts, al còrrer de les Raïmeres.

Fonts, pous, cisternes, pedres d'aigua...

Un dels elements fonamentals per portar a terme qualsevol activitat a la muntanya és l'aigua. En un clima on les precipitacions són escasses, és important disposar d'aigua. El Montgrí, de naturalesa càrstica, oferia recursos naturals on era possible trobar aigua. Els Cisternons, per exemple, són unes galeries que tal com diu el seu nom constituïen unes cisternes naturals. Hi ha també roques erosionades per l'aigua que permeten emmagatzemar-ne fins a 100 litres. Són les anomenades pedres d'aigua.

És clar que no sempre hi havia recursos naturals a l'abast. Per aquest motiu va ser necessari la construcció de cisternes, pous, fonts i canalitzacions per disposar d'aigua i guardar-la per a èpoques de sequera.

Conclusions

1. El massís del Montgrí ha estat ocupat en diversos moments al llarg de la seva història: en època paleolítica va servir com a lloc de caçera i de recol·lecció, tal com ho testimonien els caus del Duc; al neolític, els caus de la muntanya varen ser utilitzats com a lloc d'enterrament sepulcral; a l'edat antiga, el massís va ser un punt d'interès econòmic, agrícola i ramader; a l'edat mitjana, la muntanya fou un espai per a la trashumància i, finalment a partir del segle XVII i fins al segle XX, el Montgrí ha estat un espai activat econòmicament per la gent dels pobles dels voltants del Montgrí amb un predomini de les activitats tradi-

cionals vinculades a una societat preindustrial.

2. Aquesta darrera ocupació ens ha llegat un ric patrimoni cultural constituït per una arquitectura de pedra seca que es troba escampada pel massís.
3. Fins fa ben poc, una part molt important del patrimoni cultural del massís del Montgrí estava oblidada i subjecte a ser destruïda. Avui, els elements més interessants d'aquest patrimoni estan catalogats i protegits com a béns d'interès públic.
4. A partir d'ara, cal vetllar per donar a conèixer aquest patrimoni. Des d'aquí animem a tothom qui vulgui conèixer aquests elements a fer una ruta, senyalitzada l'estiu de 2001, per un camp internacional: la ruta del vent.
5. Cal trobar fórmules que permetin alhora el manteniment d'aquest patrimoni i la fi de la seva degradació. Els camps de treball semblen un bon camí.
6. Com es deia al principi, l'objectiu del treball era integral. Per aquest motiu els treballs de difusió són importants en el conjunt del projecte. L'elaboració d'una publicació, l'organització d'actes de difusió i la creació d'una ruta que hem batejat amb el nom de "La ruta del vent" són uns elements importants que ens fan adonar que a poc a poc, hem convertit el patrimoni oblidat del Montgrí en un patrimoni recuperat. Aquesta constatació ens dona ànims per continuar amb la tasca de revalorització del nostre passat cap al futur.

Bibliografia

- ARTIGAS, Primitivo. *Memoria relativa a la Excursión Forestal a la Provincia de Gerona en 1882*, Madrid, Moreno y Rojas, 1885, ps. 81-114.
- BERNAT CONSTANTÍ, A. *Les barraques de pedra seca a la comarca mitja del Gaià*. Fundació Roger de Bellfort. Santes Creus, 1998.
- GIRONÉS DESCARREGA, J. *L'art de la pedra en sec a les comarques de Tarragona*. Diputació de Tarragona, Tarragona, 1999.
- ASOCIACIÓN DE ARQUITECTOS DE CATALUÑA. *Construccions de pedra*

en sec. Dins Anuario 1914. Barcelona, 1915.

- CONSELL INSULAR DE MALLORCA. *La construcció de pedra en sec a Mallorca*. Ed. Consell Insular de Mallorca-FODESMA, Mallorca, 1994.
- FERRER y DE LLORET, Javier de. *Proyecto de fijación y repoblación de las Dunas procedentes del Golfo de Rosas*. Madrid, Ricardo Rojas, 1885, 81 ps.
- FERRER y DE LLORET, Javier de; RIIG y PALAU, José. *Reseña de los trabajos realizados por la División Hidrológico-forestal de la Cuenca Inferior del Ebro y Pirineos Orientales en 1902, 1903 y 1904*. Lleida, Sol & Benet, 1905, 163 ps.
- JUVANEK, Borut. *The stone shelters*. CD en versió Beta. Ljubljana, 1998.
- LASSURÉ, Christian. *L'architecture de pierre sèche*. Pàgina web del Centre d'Études et de Recherches sur l'Architecture Vernaculaire (CERAV), darrera actualització juliol de 2001.
- MUSEU DEL MONTGRÍ I DEL BAIX TER. *L'activitat agrícola al Montgrí*. (Papers del Montgrí, 8, 1989. Ajuntament de Torroella de Montgrí.
- PUJOL i FABRELLAS, David; JUANOLA i NOGUER, Joan. *Foneta i la calç. Un cas d'aprofitament dels recursos naturals del massís de les Gavarres*. 1989. Olot.
- RADRESA i CASANOVAS, JOAN. *L'agricultura torroellenca d'ara fa cent anys. Aparició de la fil·loxera. Llibre de la Festa Major*. 1980. Torroella de Montgrí
- RUBÍO I BELLVER, J. *Construccions de pedra en sec*. Anuario de la Asociación de Arquitectos de Barcelona. Barcelona, 1912.

Nota

¹Hom anomena aivants als murs de foncament fets en pedra seca que envolten les finques del massís del Montgrí.

Antoni Roviras Padrós

Tècnic de patrimoni cultural a l'Ajuntament de Torroella de Montgrí

Joan Margall i Sastre

Arqueòleg i col·laborador amb el Museu del Montgrí i del Baix Ter

Candí Mundet i Ferrer

Llicenciat en història moderna

Àngel Planas i Sabater

Tècnic de patrimoni cultural a l'Ajuntament de Torroella de Montgrí